

Lysenko S. I., candidate of historical sciences, associated professor, associated professor of National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute" (Ukraine, Kiev), gileya.org.ua@gmail.com

Batu Invasion on Kiev and its Consequences for this City in Modern Textbooks and Manuals on History of Ukraine for Higher School

A purpose of this article is to define how the invasion of Batu's troops on Kiev and its consequences for a city are described in textbooks and manuals for higher school of Ukraine (published in period of independence). There is noticeable tendency to illumination of the Batu invasion as a tragic page of history. In the exposition of details the looks of textbooks and manuals authors are different. The references to the concrete original sources are very rare. In the last battle and falling of city description one can often find an accent on quoting or translation of chronicles. Even the losses of Kyiv for some authors are not distinguished separately on a all Rus background. In some editions main attention is spared to the certificate of writing sources, and in some editions it is paid for archaeological sources. The remote consequences of invasion for Kyiv mostly are passed also as losses or meet with post-invasion history of all surrounding lands.

Keywords: Kyiv, Batu, invasion, textbook, manual, history of Ukraine.

Лысенко С. И., кандидат исторических наук, доцент, доцент, Национальный технический университет Украины "Киевский политехнический институт" (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

Нашествие Батые на Киев и его последствия для города в учебниках и пособиях по истории Украины для высшей школы

Цель статьи – на основании сравнительно-исторического анализа определить, как нашествие войск Батые на Киев и его последствия для города подаются в учебниках и учебных пособиях для высшей школы Украины (изданных в период независимости). Невзирая на заметную тенденцию к освещению Батыевого нашествия как трагической страницы истории, в изложении деталей взгляды авторов учебников и пособий расходятся. Очень редко встречаются ссылки на первоисточники. В освещении последней битвы и падения города достаточно часто акцент делается на цитировании или изложении летописей. Даже потери Киева у некоторых авторов не выделяются отдельно на фоне всей Руси. В некоторых изданиях главное внимание уделяется письменным источникам, а в некоторых – археологическим. Отдаленные последствия нашествия для Киева чаще всего или передаются также как потери, или сливаются с постмонгольской историей окружающих земель.

Ключевые слова: Киев, Батый, нашествие, учебник, пособие, история Украины.

* * *

УДК 303.446.4:321.64(47+57)

Терлецька І. В., кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри філософських та соціальних наук, Київський національний торговельно-економічний університет (Україна, Київ), iterlets@mail.ru

СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ ПЕРІОДУ СТАЛІНІЗМУ

Проаналізовано сучасний історіографічний процес вивчення у Росії номенклатури періоду сталінізму. Автор розглядає наступні питання: висвітлення діяльності партійно-державної номенклатури; інтерпретації в історіографії дефініцій "номенклатура", "політична еліта", "тоталітарна бюрократія".

Автор використав у статті методи історіографічного аналізу та історіографічного синтезу.

Висновки. Проблема номенклатури періоду сталінізму є комплексною і міждисциплінарною. Над нею працюють як історики, так і політологи, соціологи. Звертається увага на наукові дискусії навколо цієї теми, розширення тематики досліджень, використання нових концепцій, методів досліджень, оцінок номенклатури. Визначено етапи, теоретико-методологічні підходи у дослідженнях російських вчених; прослідковано особливості цих підходів і ступінь вивченості питань на кожному із періодів.

Ключові слова: бюрократія, історіографія, номенклатура, політична еліта, правлячий клас, сталінізм.

Аналіз феномену сталінізму світовою, в тому числі російською історіографією, дозволяє інтерпретувати сталінізм в СРСР як ідеократичну репресивну систему управління державою і суспільством. В цій системі склались специфічні політичні, соціальні інститути і групи, які виступали ядром цієї системи. До них слід віднести номенклатуру і як інститут, і як соціальну групу, яка виступала правлячим класом у СРСР. Вивчення партійно-державної номенклатури стало самостійним

напрямом досліджень в сучасній російській історіографії. Під "сучасною" ми маємо на увазі історіографію періоду з кінця 1980-х рр., коли почали формуватись принципово нові світоглядні парадигми в історичній науці, і до початку ХХІ ст. (2013 р.).

Висвітлення сучасної російської історіографії партійно-державної номенклатури сталінської доби (1920-х – 1930-х рр.) можна знайти в монографіях: українського історіографа Г.Васильчука "Радянська Україна 20–30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс", істориків М. Дорошка "Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.)", М. Фролова "Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування". Проте українські історики розглядають історіографію, присвячену діяльності номенклатури саме в УСРР–УРСР. В Росії історіографія сталінської номенклатури 1930-х рр. розглядається в дослідженні М. Казьміної як один із сюжетів [49]. М. Казьміна (Кемерово) розглядає історіографію кінця 1980-х – початку 2000-х рр. (до 2005 р.). Окремих історіографічних розвідок з історії номенклатури СРСР всього періоду сталінізму нам знайти не вдалось.

Метою нашої статті є аналіз сучасного історіографічного процесу в Росії вивчення партійно-державної номенклатури СРСР періоду сталінської диктатури (кінець 1920-х – початок 1950-х рр.).

Наприкінці 1980-х рр. в радянській історіографії почав набувати поширення тоталітарний підхід до вивчення періоду володарювання Й. Сталіна. Серед різних аспектів сталінізму радянська перебудовча історіографія 1987–1991 рр. виокремила питання джерел формування і соціальної опори сталінського тоталітаризму, до яких віднесла передусім російську бюрократію і маргінальні, люмпенізовані маси, які сформувались і збільшились внаслідок війн і революцій, що охопили країну на початку ХХ ст. У 1989 р. на сторінках журналу "Социс" під час обговорення "за круглим столом" природи тоталітарної влади С.Ефіров звернув увагу на особливості тоталітаризму у СРСР, у тому числі його соціальну опору – бюрократію і бюрократичну еліту [1, с. 49]. А. Бутенко в праці "Звідки і куди йдемо. Погляд філософа на історію радянського суспільства" розглядає соціально-психологічне підґрунтя сталінізму, у тому числі партійно-державну номенклатуру, в якій вбачає соціальне коріння режиму, що склався при Сталіні [2]. Звертається увага на низький рівень освіти, загальної культури, звичку до пілг у чиновників. А. Бутенко відмічає, що Й. Сталін не наближав до себе і ніколи не ставив на ключові посади людей високоінтелектуальних, розвинених. Аналогічні погляди можна побачити у книзі Л. Гордона, Е. Клопова "Що це було? Роздуми про передумови і підсумки того, що трапилося з нами в 30-ті – 40-ві роки" [3].

Таким чином, "перебудовчою" радянською історіографією було поставлено "на порядок денний" питання про сталінську номенклатуру як об'єкт вивчення. Системні дослідження з'явилися пізніше.

Впродовж 1990-х рр. вивчення номенклатури формувалось в тематично окремий напрямок досліджень, що мав міждисциплінарний характер. До справи долучились історики, політологи, соціологи. Основні питан-

ня, на які звернули увагу дослідники, стосувались теоретико–концептуальних підходів до вивчення проблематики, соціально–психологічних характеристик номенклатури, способів її формування і діяльності. У пострадянській російській історіографії різні аспекти теми висвітлювались у наукових розвідках М. Афанасьєва [4], О. Гаман–Голутвиної [5], В. Жиромської [6], І. Ільїної [7], Т. Коржихіної, Ю. Фігатнер [8], О. Криштановської [9], В. Пашина, Ю. Свириденка [10], М. Романовського [11], О. Хлевнюка [12; 13].

Впродовж 1991–1994 рр. означена проблематика мало розглядалась. Активізація дослідницького процесу відбулась з середини 1990–х рр. В цей період вчені звернулись до нових теоретико–концептуальних підходів, запозичених із інших суспільно–гуманітарних наук: теорій еліт, теорій бюрократії, почали використовувати соціальний підхід. Протягом 1995–1998 рр. було опубліковано нові документальні джерела, спеціальні монографії, наукові статті з даного напрямку. Серед перших таких публікацій пострадянського періоду – статті В. Жиромської (1992); Т. Коржихіної і Ю. Фігатнер (1993). В. Жиромська проаналізувала адміністративно–управлінський апарат 20–х – 30–х рр. минулого століття за даними загальних і спеціальних переписів населення. Авторка зосередила увагу на номенклатурі судової системи, прокуратури, в тому числі керівних кадрах цієї системи в Україні [6, с. 215]. В статті Т. Коржихіної і Ю. Фігатнер “Радянська номенклатура: Становлення, механізми дії” досліджується механізм рекрутування кадрів, соціальні характеристики номенклатури всього радянського періоду історії Росії. Автори зазначають, що номенклатурний принцип керівництва і підбору кадрів повністю ствердився до кінця 1930–х рр. Чиновників постійно переводили з місця на місце – кожні 2–3 роки. Надано соціальні характеристики партійної номенклатури. На момент 1939 р. вищу освіту серед членів ЦК ВКП(б) мали вже 80%, але якість їх знань насправді була не високою. Юридичну або економічну освіту вища номенклатура не мала. Натомість 60–80% мали воєнну або партійну освіту, а інші – сільськогосподарську і технічну [8, с. 33]. Збільшилась кількість вихідців із селянських родин, натомість із інтелігенції – значно зменшилась [8, с. 32]. В статті політолога О. Криштановської розглядаються як конкретно – фактологічні, так і теоретико–концептуальні аспекти проблеми. Авторка розглядає партійно–державну номенклатуру СРСР як правлячий політичний клас, верхівкою якого виступала політична еліта. Правлячий клас складався з чотирьох груп: власне Політбюро ЦК КПРС; перелік посад (номенклатура), на які призначали на засіданнях політбюро (перші, другі секретарі республіканських ЦК компартій, союзні міністри та ін.); номенклатура Секретаріату ЦК КПРС; обліково–контрольна номенклатура [9, с. 52]. Теоретико–концептуальний характер має монографія М. Афанасьєва “Клієнтелізм і російська державність”, яка вийшла у 1997 р., а у доповненому вигляді – у 2000 р. [14]. Монографія присвячена історії російської бюрократії. Автор показує, що радянська бюрократія наслідувала сформовані традиції бюрократії російської монархічної держави. Він вважає, що клас бюрократії, який сформувався у Радянському Союзі у 1920–х рр., мав характер політичної клієнтели. Це передбачало наявність особливих зв’язків у середині

бюрократії, коли навколо вищих управлінців формувались групи, яким надавалась підтримка і захист в обмін на підпорядкування, що приводило до “овельможування” функціонерів. Замість служіння державним інтересам такі відносини давали обмін послугами між вищестоящими і нижчестоящими і служили інтересам самої бюрократії.

В період 1990–х рр. історики приділили увагу діяльності вищих посадовців в системі влади – членам Політбюро ЦК ВКП(б). Відносинам між членами Політбюро ЦК ВКП(б) присвячено монографії О. В. Хлевнюка “Сталін і Орджонікідзе. Конфлікти у Політбюро у 30–ті рр.” (1993) і “Політбюро. Механізми політичної влади у 30–ті рр.” (1996). Як пише О. Хлевнюк, влада була жорстко централізованою і, хоча суперництво за місця на владному Олімпі і за сфери впливу мало місце, однак воно було досить обережним. Самостійності серед членів Політбюро ЦК ВКП(б) дозволити собі ніхто не міг і сперечатись із Сталінім ніхто не наважувався. Порівняно незалежно від себе С. Орджонікідзе, який давно знав Й. Сталіна. Члени Політбюро намагались всіяко відстоювати інтереси того відомства, яке вони очолювали. У 1999 р. вийшла праця у вигляді споминів про бесіди з одним із найвпливовіших членів Політбюро В. Молотовим, написана публіцистом Феліксом Чуєвим – “Молотов: Напівдержавний володар” [15]. Ф. Чуєв протягом 17 років зустрічався із В. Молотовим, мав можливість з ним чимало спілкуватись. Виходячи із змісту книги, можна зрозуміти, що Молотов до кінця життя залишався “вірним сталінцем”, вважав політику Сталіна і партії виправданими.

Підводячи підсумки вивчення означеної теми перебудовчою радянською і пострадянською російською історіографією, можна констатувати наступне. Новою методологічною парадигмою у дослідженнях стали теорії тоталітаризму, теорії бюрократії і теорії політичних еліт. Отримав поширення міждисциплінарний підхід, який передбачав використання концепцій, методів і дефініцій із різних суспільних наук. Вчені дійшли висновків, що з 1920–х рр. у СРСР сформувався новий правлячий політичний клас – партійно–державна номенклатура, яка призначалась і контролювалась вищими партійними органами. Автори звернули увагу на низький рівень освіченості номенклатури, її залежність, конформізм, непрофесіоналізм.

Поглиблення процесу вивчення номенклатури спостерігається впродовж 2000–х рр. На початку ХХІ ст. було опубліковано нові документи, архівні матеріали, пов’язані із діяльністю вищої політичної номенклатури СРСР: листування між Сталінім і Кагановичем періоду 1931–1936 рр. [16], спомини про сталінських наркомів [17; 18], історико–біографічні довідники про оточення Сталіна [19; 20; 21].

У 2000–х рр. дослідження стали тематично більш різнобічними і за тематикою, і за теоретико–концептуальними підходами. При вивченні теми дослідники стали використовувати теорію мобілізаційного розвитку Росії, теорію модернізації, методи структурно–функціональний, суб’єктно–діяльнісний та ін. Серед тематичних напрямків, що привернули увагу, – номенклатура та вища еліта періоду “пізнього сталінізму”; керівництво НКВС; воєнна еліта; регіональні партійно–державні еліти. Виникнення, еволюція партійно–

державної еліти та номенклатури СРСР розглядається в працях О. Гаман–Голутвиної [22], О. Криштановської [23], Н. Саранцева [24; 25]; діяльність, взаємовідносини партійної олігархії та окремих членів Політбюро ЦК ВКП(б) досліджують Ю. Жуков [26], Р. Медведев [27], О. Хлевнюк та Й. Горлицький [28]; вище керівництво органів НКВС вивчається у різножанрових працях Л. Наумова [29], А. Полянського [30], Б. Соколова [31], А. Сухомлинова [32], воєнна еліта середини 1930–х – 1940–х рр. – у працях А. Печенкіна [33]; регіональним номенклатурним елітам присвятили наукові дослідження В. Айрапетов [34], О. Гаман–Голутвина [35], О. Калініна [36], А. Колдушко [37], А. Коновалов [38; 39], В. Мохов [40].

Відомою дослідницею російських політичних еліт є О. Гаман–Голутвина, яка у 1997 р. видала монографію, присвячену виникненню, еволюції російської бюрократії, а у 2006 р. у доповненому вигляді перевидала її під назвою “Політичні еліти Росії: віхи історичної еволюції” [22]. Книга вийшла у видавництві “РОССПЕН”. Авторка дотримується концепції “мобілізаційної моделі” розвитку Росії і вважає політичну систему, сформовану більшовиками, саме мобілізаційною. Як пише О. Гаман–Голутвина, після смерті В. Леніна навколо кожного партійного функціонера формувалось власне оточення, свій культ. Радянська бюрократія перетворювалась на “олігархію” або “боярство”. Своє дореволюційне минуле радянські “бояри” розглядали у якості символічного капіталу, володіння яким надає право на ренту у вигляді заслуженого відпочинку, пошану, права на пільги, культ [22, с. 257]. Розуміючи необхідність великих суспільних перетворень, Й. Сталін розпочав “чистки” постійно конкуруючих між собою еліт, які склались в основному із “старої гвардії”. В результаті замість “олігархії” сформувався “служилий клас” – номенклатура, який став інструментом трансформацій у суспільному житті. В монографії аналізується освітній, культурний рівень сталінської номенклатури, основні критерії відбору. Освіта, кваліфікація функціонера особливого значення не мали, натомість Сталін висував основні вимоги до вищого керівництва такі: бичачі нерви, оптимізм і фізичне здоров’я [22, с. 270]. Історик Н. Саранцев досліджує процес виникнення, становлення і трансформації саме еліти більшовицької партії. Дослідження Н. Саранцева має міждисциплінарний історико–соціологічний характер [24; 25]. У монографії “Більшовицька володарююча еліта: виникнення, становлення, трансформація. 1900–1939. Історико–соціологічні аспекти” (Саратов, 2001) автор показує як з початку виникнення РСДРП(б) сформувалась еліта “професійних революціонерів”, більшість з яких були вихідцями із інтелігенції; які зміни відбулись після приходу більшовиків до влади; досліджує сталінську “кадрову революцію”. У 2002 р. з означеної теми Н. Саранцев захистив докторську дисертацію з історичних наук.

Новим напрямком на початку ХХІ ст. стало вивчення специфіки регіональних еліт. Зокрема, популярною серед істориків темою досліджень стала регіональна специфіка функціонування номенклатури в повоєнні роки. Увагу привернули такі регіони як Сибір, Урал; Пермська, Свердловська, Тамбовська області. Докторські дисертації з даного напрямку захистили В. Мохов, А. Коновалов; кандидатські – В. Айрапетов,

О. Калініна, А. Колдушко. Історики В. Мохов і А. Коновалов вивчають регіональну номенклатуру Кузбасу і Сибіру післявоєнного періоду. Вони аналізують соціально–психологічні характеристики, пільги і привілеї, стиль діяльності номенклатури, її відносини із центральним партійним апаратом. В. Мохов – засновник пермського центру елітологічних досліджень – надав багатий емпіричний матеріал, але не менш важливою є теоретико–концептуальна складова його праць. Історик вважає, що номенклатура має інституційну природу і її слід розглядати у першу чергу як соціальний інститут [40; 41]. Він наголошує, що необхідно розрізняти поняття номенклатурна організація влади і власне номенклатура як група людей (перше поняття є ширшим, ніж друге) [41]. В. Мохов так само як і О. Гаман–Голутвина вважає, що “чистки” номенклатури були формою необхідного примусового оновлення системи, і, що саме номенклатура була головним інструментом перебудови суспільства.

Окремим історіографічним сюжетом є історіюписання номенклатури НКВС, який був державним інститутом, що виступав одним із основних суб’єктів влади разом із партією більшовиків і радами. Керівний склад НКВС, його номенклатура, методи діяльності розглядаються у працях–довідниках: “Хто керував НКВС у 1934–1941 рр.” (підготували М. Петров і К. Скоркін) [42] та “Хто керував органами безпеки у 1941–1954 рр.” (підготував М. Петров) [43]. Частково діяльність номенклатури таємної поліції розглядається у різножанрових працях К. Столярова “Кати та жертви” [44], Л. Наумова “Боротьба у керівництві НКВС у 1936–38 рр.” [45]. Л. Наумов вважає, що у НКВС склались різні клани, які постійно конкурували між собою. Саме боротьбою номенклатурних угруповань (кланів) в середині НКВС історик пояснює репресії в органах примусу.

Воєнну еліту напередодні і у роки ІІ світової війни вивчає у докторській дисертації А. Печенкін [33]. Він пише, що в період війни Радянського Союзу із Німеччиною посилювались колегіальні методи керівництва і роль воєнної еліти в управлінні країною значно зросла. Історик аналізує склад воєнної еліти до масових репресій і після них. Як зазначає дослідник, в середині 1930–х рр. вищий офіцерський склад Червоної Армії складався переважно із вихідців з родин робітників і селян, але великою була частка із колишніх дворян, міщан, інтелігенції і священників [33, с. 12]. Репресії знищили майже 90% еліти армії. Це негативно вплинуло на обороноздатність країни у 1941 р. Під час війни більше року пішло на стабілізацію вищого командного складу армії. Змінились і критерії відбору на вищі воєнні посади: на перше місце вийшли особисті якості, досвід, освіта, а не анкетні дані. Відсутність партбилету, навіть участь у колчаківській армії вже не були перешкодою. Збільшилась кількість офіцерів із вищою освітою: наприкінці війни вже 56% комдивів мали вищу освіту [33].

Партійно–державній олігархії присвячено праці Ю. Жукова, М. Романовського, О. Хлевнюка і Й. Горлицького. У монографії історика Ю. Жукова “Таємниці Кремля. Сталін, Молотов, Берія, Маленков” досліджуються складні взаємовідносини в середині вузького олігархічного кола впродовж 1938–1954 рр. [26] (2000). Вищу політичну еліту (“люди Сталіна”), що сформувалась у післявоєнний період, вивчає

М. Романовський. Він надає соціально–психологічну характеристику оточення Сталіна, членів Ради Міністрів, Політбюро ЦК компартії періоду 1945–1953 рр. [46]. Як зазначає автор, серед вищого керівництва “виховувались” і схвалювались висока виконавча дисципліна та відсутність самостійності та ініціативності; вузький практицизм; однодумність; грубість і доносительство [46, с. 68]. Також схвалювалась маска простака, дурника, відданого пса у хазайських ніг і це ставало “другою натурою” у людей. В той же час існувала латентна корупція (наприклад, у зв’язку із трофейним майном). В повоєнні часи і генерали – переможці війни, і “стара сталінська гвардія” відійшли на другий план. Серед “висуванців” Сталіна наприкінці його життя в основному були слов’яни, в основному руської національності, воєнних серед них не було. В монографії О. Хлевнюка і Й. Горлицького “Холодний мир. Сталін і завершення сталінської диктатури” (2011) стосовно вищої номенклатури використовується поняття політична еліта. Автори вважають систему влади і політичну еліту періоду сталінізму “патримоніальною” [28]. Історики намагаються уникнути акцентуації на тоталітарній концепції, натомість обґрунтовують концепцію патримоніальної держави на чолі із диктатором. Один із авторитетних російських дослідників тоталітаризму Ю. Давидов у 1998 р. у праці “Макс Вебер і сучасна теоретична соціологія” зробив висновок, що партійно–державний апарат сталінських часів представляв собою особливий феномен – тоталітарну бюрократію, яка радикально різнилася як від раціональної бюрократії індустріально–капіталістичних суспільств, так і від патримоніальної еліти і моделі управління, що склалась за часів феодальних відносин [48]. Тоталітарна бюрократія втручалась у всі сфери суспільного життя, діяла переважно шляхом терору, включаючи репресії. Деякі сучасні дослідники додають до її характеристик плебеїзований характер, який визначався не лише соціальним походженням, але і рівнем освіченості, культури.

Аналізуючи післявоєнну систему влади і становище номенклатури у ній, історики відмічають наступні тенденції: розширення кола партійної олігархії при збереженні абсолютної влади Й. Сталіна; стабілізація номенклатури, старінання кадрів, уповільнення їх ротації [28]; створення додаткового контролю над бюрократією (“суди честі”); загальне збільшення чисельності номенклатури, її непрофесіоналізм [47]. А вождизм і культ особи розцінюють як вмотивоване явище задля контролю над бюрократією. Такої позиції дотримуються О. Гаман–Голутвіна, Р. Пихоя та ін.

Підсумовуючи погляди російських вчених, можна зробити наступні висновки. В російській історіографії сформувались різні підходи до визначення сутності, характеру сталінської номенклатури і політичної еліти. Частина фахівців вживають термін “номенклатура” і вважають її соціальною групою, яка призначається зверху. Інші називають цю групу тоталітарною бюрократією і роблять акцент не лише на призначенні зверху, але і на втручанні її у всі сфери життя, методи примусу, жорстку регламентацію та ієрархізацію в її діяльності. Також номенклатуру оцінюють не лише як соціальну групу або соціальний інститут, але і як спосіб організації влади в цілому. Різні підходи склались і до трактування політичної еліти. Таких підходи прослідковують

ся три: організаційний (аналітичний), ціннісний (нормативний) та інституційний. Російські дослідники в основному дотримуються організаційного або інституційного підходу, згідно яких елітою слід вважати тих людей або інститут, що виконують керуючі, владні функції, поза залежностей від особистих, професійних і моральних якостей. Поширення має поняття “номенклатурна еліта” (О. Криштановська та ін.). Відносно формування номенклатури також склались різні погляди. Одні вчені вважають, що вона формувалась закритим, номенклатурним шляхом, інші, – що формування відбувалось за меритократичним принципом і мало відкритий характер у зв’язку із тим, що добір кадрів відбувався із широких верств населення (О. Гаман–Голутвіна). Характер політичної еліти також розцінюють по–різному: як тоталітарну, авторитарну, номенклатурну, патримоніальну тощо. Російський історик О. Хлевнюк і британський історик Й. Горлицький просувають концепцію патримоніального характеру влади і еліти, який є поширеним для феодальних суспільств з абсолютною монархією. Також використовується поняття “партійна олігархія”. Оточення Сталіна – кістяк Політбюро ЦК ВКП(б), який зберігся протягом 1930–х – початку 1950–х рр. і приймав найбільш важливі рішення, складав ядро “партійної олігархії”. Окрім поширеної у 1990–х рр. концепції тоталітаризму, поширення набула теорія мобілізаційного розвитку, в тому числі політичної системи СРСР періоду сталінізму. У зв’язку із таким підходом, постійні репресії номенклатури оцінюються як примусова, але необхідна прискорена ротація кадрів, яка зумовлювалась завданнями мобілізації всіх ресурсів і ефективного їх використання. Тому вождизм Сталіна розцінюється як закономірність для контролю над “не слухняною” і вічно конкуруючою між собою бюрократією. Відносно загальної оцінки ролі номенклатури у суспільстві точки зору також є різними. Частина наукового загалу вважає номенклатуру опорою сталінізму, яка формувала і підтримувала репресивну тоталітарну систему, охоплюючи, як Левіафан, всі сфери його життя. Інша частина розцінює бюрократію як головний інструмент модернізації країни, інструмент суспільних перетворень. Тому по–різному трактуються і репресії серед номенклатури. Одні вважають, що сталінський терор передусім було спрямовано проти власне елітних верств заради створення ефективного інструменту мобілізації системи управління. Інші відкидають цю версію і доводять, що репресії насправді спрямовані були передусім на суспільство, а “чистки” номенклатури пояснюються прагненням Сталіна встановити абсолютний контроль над бюрократією (диктатуру вождя замість олігархії), яка мала бути слухняним інструментом для створення і управління гомогенного одержавленого суспільства (саме так Сталін розумів комуністичні ідеали). Є і компромісний підхід, що поєднує елементи перших двох.

Основною дослідницькою стратегією при вивченні означеної теми є міждисциплінарність з використанням різноманітних історичних, соціологічних, політологічних, історичних, психологічних та ін. методів. В російській історіографії отримав поширення новий суб’єктно–діяльнісний підхід, який активно використовують історики В. Мохов, В. Тішков, і, який передбачає історико–ситуативний аналіз. Таким чином, найбільше поширення мають структурно–функціональний, статис-

тичний, соціально-психологічний, суб'єктно-діяльнісний та інші методи.

Аналіз історіографічного процесу в Росії вивчення сталінської номенклатури дозволяє зробити наступні узагальнення. Протягом 1992–2012 рр. означена тема сформувалась в окремий напрямок досліджень. У вивченні теми можна виділити декілька періодів. 1) 1988–1994 рр. – постановка теми і завдань для вивчення; 2) 1995 – початок 2000-х рр. – активізація і поглиблення досліджень, формування основних теоретико-концептуальних парадигм, поява спеціальних монографій і захист дисертацій, в яких означена тема є одним із сюжетів. Якщо у 1990-х рр. в основному вивчалась номенклатура 1920–1930-х рр., то у 2000-х – повоєнного періоду; 3) 2005 р. – по сьогоднішній – розширення тематики досліджень, акцентуація дослідницької уваги на регіональних елітах, на діяльності номенклатури у післявоєнний період, розширення методів досліджень, переоцінка характеру номенклатури і номенклатурної еліти і поява узагальнюючих історіографічних праць (М. Казьміна), в яких одним із сюжетів виступає система влади і номенклатура СРСР 1930-х рр.

Серед визнаних фахівців – Т. Коржихіна, О. Гаман-Голутвина, О. Криштановська, В. Мохов, Н. Саранцев та ін. Вивченням “партиїнолігархії” займається вузьке коло фахівців, серед яких О. Хлевнюк, Ю. Жуков, Р. Медведев та ін. Порівняно менш вивченими є наступні аспекти проблеми: цінності і умонастрої номенклатури і порівняння цінностей еліти і середнього та нижчого щабля номенклатури (досліджено освітній рівень, соціальне походження, культура різних щаблів номенклатури, але не цінності та умонастрої, моделі поведінки); номенклатура одержавлених громадських об'єднань – профспілок, комсомолу, а також органів безпеки. Проблема, на наш погляд, потребує переходу на рівень історичної та культурної антропології, соціальної психології.

Список використаних джерел

1. Природа тоталитарной власти (обсуждение за “круглым столом” редакции) // Социс. – 1989. – № 5. – С. 42–52.
2. Бутенко А. П. Откуда и куда идём. Взгляд философа на историю советского общества. – Л.: Лениздат, 1990.
3. Гордон Л. А. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30–40-е годы / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов. – М., 1989.
4. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность. – М.: Московский общественный фонд, 1997. – 317 с.
5. Гаман О. В. Бюрократия Российской империи: вехи эволюции. – М.: РАГС, 1997.
6. Жиромская В. Б. “Кадры решают все! Административно-управленческий аппарат в 20–30-е гг. по данным общих и специальных переписей // Формирование административной системы. 20–30-е гг. Сб. статей. – М.: Наука, 1992. – С. 203–221.
7. Ильина И. Н. Партноменклатура: формы и методы секретного руководства // СССР и холодная война. Под ред. В. С. Лельчука и Е. И. Пивовара. – М., 1995.
8. Коржихина Т., Фигатнер Ю. Советская номенклатура: Становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 25–38.
9. Крыштановская О. В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1.
10. Пашин В. П., Свириденко Ю. П. Кадры коммунистической номенклатуры: методы подбора и воспитания. – М.: ГАСБУ, 1998. – 235 с.
11. Романовский Н. Лики сталинизма. – М.: РАГС, 1995.
12. Хлевнюк О. В. Сталин и Орджоникидзе. Конфликты в Политбюро в 30-е гг. – М., 1993.
13. Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. – М.: РОССПЭН, 1996. – 304 с.
14. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность. – М.: Московский общественный фонд, 2000. – 317 с.
15. Чуев Ф. И. Молотов: Полудержавный властелин. – М.: ОЛМА-Пресс, 1999. – 736 с.
16. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. (Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Девис и др.). – М.: РОССПЭН, 2001. – 798 с.
17. Куманёв Г. А. Говорят сталинские наркомы: встречи, беседы, интервью, документы. – Смоленск, 2005.
18. Чуев Ф. И. Каганович. Шепилов. – М.: ОЛМА-пресс, 2001. – 382 с.
19. Вокруг Сталина. Историко-биографический справочник / авторы-составители В. А. Торчинов, А. М. Леонтьев. – Санкт-Петербург: Филологический ф-т Санкт-Петербург. Гос. Университета, 2000. – 608 с.
20. Сталин. Энциклопедия / составитель В. В. Суходеев. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2007. – 496 с.
21. Залесский К. А. Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. – М.: Вече, 2009. – 608 с.
22. Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. – 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2006. – 448 с.
23. Крыштановская О. В. Анатомия российской элиты. – М.: “Захаров”, 2005.
24. Саранцев Н. В. Большевицкая властвующая элита: возникновение, становление, трансформация. 1900–1939. Историко-социологические аспекты. – Саратов: СГСЭУ, 2001. – 260 с.
25. Саранцев Н. В. Большевицкая партийно-политическая элита: Возникновение, становление, трансформация: начало 1900-х – конец 1930-х гг.: спец. 07.00.02.: автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Саратов, 2002.
26. Жуков Ю. Н. Тайны Кремля. Сталин, Молотов, Берия, Маленков. – М.: Terra – Книжный клуб, 2000. – 686 с.
27. Медведев Р. А. Окружение Сталина. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 519 с.
28. Хлевнюк О. В., Горлицкий Й. Холодный мир. Сталин и завершение сталинской диктатуры. – М.: РОССПЭН, 2011. – 231 с.
29. Наумов Л. А. Сталин и НКВД. – М.: Яуза: Эксмо, 2007. – 540 с.
30. Полянский А. Ежов. История “железного” сталинского наркома. – М., 2001.
31. Соколов Б. В. Наркомы террора. Они творили историю кровью. – М.: Яуза: Эксмо, 2005. – 510 с. – (Вожди в законе).
32. Сухомлинов А. В. Кто вы, Лаврентий Берия? – М., 2003.
33. Печёнкин А. А. Высший командный состав Красной Армии накануне и в годы Второй мировой войны: автореф. дис. ... докт. ист. наук. – М., 2003.
34. Айрапетов В. А. Эволюция корпуса первых секретарей ГК и РК ВКП(б) / КПСС (Тамбовская область, 1945–1982 гг.): автореф. дис. ... кан. ист. наук. – Тамбов, 2010.
35. Гаман-Голутвина О. В. Региональные элиты России: персональный состав и тенденции эволюции. – М.: Изд-во РАГС, 2005.
36. Калинина О. Н. Формирование и эволюция партийно-государственной номенклатуры Зап. Сибири в 1946–1964 гг.: автореф. дис. ... кан. ист. наук. – Новосибирск, 2007.
37. Колдушко А. А. Кадровая революция в партийной номенклатуре на Урале в 1936–1938 гг.: автореф. дис. ... кан. ист. наук. – Пермь, 2006.
38. Коновалов А. Б. Партийная номенклатура Кузбасса в годы “послевоенного сталинизма” и “оттепели” (1945–1964). – Кемерово, 2005.
39. Коновалов А. Б. Формирование и функционирование номенклатурных кадров органов ВКП(б) – КПСС в регионах Сибири (1945–1991): дис. д-ра ист. наук. – Кемерово, 2006. – 744 с.
40. Мохов В. П. Региональная политическая элита России (1945–1991): монография. – Пермь: Пермское книжное издательство, 2003. – 238 с.
41. Мохов В. П. Номенклатура: социальная группа или социальный институт? // Социология. – 2007. – № 1.
42. Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД в 1934–1941 гг. – М., 1999.
43. Петров Н. В. Кто руководил органами безопасности в 1941–1954 гг. Справочник. – М., 2010.
44. Столяров К. А. Палачи и жертвы: [Репрессии 30–40-х гг. в СССР / коммент. А. Ф. Катусева]. – М.: ОЛМА – пресс, 1997. – 362 с.

45. Наумов Л. А. Борьба в руководстве НКВД в 1936–38 гг. – М., 2007.
46. Романовский Н. В. Люди Сталина: этюд к коллективному портрету // Отечественная история. – 2000. – № 4. – С. 65–76.
47. Пихоя Р. Москва. Кремль. Власть: Сорок лет после войны. 1945–1985. – М.: АСТ. Русь–Олимп, Астрель, 2007. – 715 с.
48. Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология. – М.: “Мартис”, 1998.
49. Казьмина М. В. Отечественная историография вт. пол. 1980–х гг. – начала XXI в. о политической и социально-экономической модели развития СССР 1930–х годов / Маргарита Васильевна Казьмина. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2006. – 200 с.

References

1. Priroda totalitarnoj vlasti (obsuzhdenie za “kruglym stolom” redakcii) // Socis. – 1989. – № 5. – S. 42–52.
2. Butenko A. P. Otkuda i kuda idjom. Vzgljad filosa na istoriju sovetского obshhestva. – L.: Lenizdat, 1990.
3. Gordon L. A. Chto jeto bylo? Razmyshlenija o predposylkah i itogah togo, chto sluchilos’ s nami v 30–40–e gody / L. A. Gordon, Je. V. Klopov. – M., 1989.
4. Afanas’ev M. N. Klientelizm i rossijskaja gosudarstvennost’. – M.: Moskovskij obshhestvennyj fond, 1997. – 317 s.
5. Gaman O. V. Bjurokratija Rossijskoj imperii: vehi jevoljucii. – M.: RAGS, 1997.
6. Zhiromskaja V. B. “Kadry reshajut vse! Administrativno–upravlencheskij apparat v 20–30–e gg. po dannym obshhih i special’nyh perepisej // Formirovanie administrativnoj sistemy. 20–30–e gg. Sb. statej. – M.: Nauka, 1992. – S.203–221.
7. Il’ina I. N. Partnomenklatura: formy i metody sekretnogo rukovodstva // SSSR i holodnaja vojna. Pod red. V. S. Lel’chuka i E. I. Pivovara. – M., 1995.
8. Korzhihina T., Figatner Ju. Sovetskaja nomenklatura: Stanovlenie, mehanizmy dejstvija // Voprosy istorii. – 1993. – № 7. – S. 25–38.
9. Kryshantovskaja O. V. Transformacija staroj nomenklatury v novuju rossijskiju jelitu // Obshhestvennye nauki i sovremennost’. – 1995. – № 1.
10. Pashin V. P., Sviridenko Ju. P. Kadry kommunisticheskoi nomenklatury: metody podbora i vospitaniya. – M.: GASBU, 1998. – 235 s.
11. Romanovskij N. Liki stalinizma. – M.: RAGS, 1995.
12. Hlevnjuk O. V. Stalin i Ordzhonikidze. Konflikty v Politburo v 30–e gg. – M., 1993.
13. Hlevnjuk O. V. Politburo. Mehanizmy politicheskoi vlasti v 30–e gody. – M.: ROSSPJeN, 1996. – 304 s.
14. Afanas’ev M. N. Klientelizm i rossijskaja gosudarstvennost’. – M.: Moskovskij obshhestvennyj fond, 2000. – 317 s.
15. Chuev F. I. Molotov: Poludержavnij vlastelin. – M.: OLMA–Press, 1999. – 736 s.
16. Stalin i Kaganovich. Perepiska. 1931–1936 gg. (Sost. O. V. Hlevnjuk, R. U. Devis i dr.). – M.: ROSSPJeN, 2001. – 798 s.
17. Kumanjov G. A. Govorjat stalinskie narkomy: vstrechi, besedy, interv’ju, dokumenty. – Smolensk, 2005.
18. Chuev F. I. Kaganovich. Shepilov. – M.: OLMA–press, 2001. – 382 s.
19. Vokrug Stalina. Istoriko–biograficheskij spravocnik / Avtory–sostaviteli V. A. Torchinov, A. M. Leontjuk. – Sankt–Peterburg: Filologicheskij f–t Sankt–Peterburg. Gos. Universiteta, 2000. – 608 s.
20. Stalin. Jenciklopedija / Sostavitel’ V. V. Suhodeev. – M.: Jeksmo, Algoritm, 2007. – 496 s.
21. Zalesskij K. A. Imperija Stalina. Biograficheskij jenciklopedicheskij slovar’. – M.: Veche, 2009. – 608 s.
22. Gaman–Goluvina O. V. Politicheskije jelity Rossii: Vehi istoricheskoi jevoljucii. 2–e izd. – M.: ROSSPJeN, 2006. – 448 s.
23. Kryshantovskaja O. V. Anatomija rossijskoj jelity. – M.: “Zaharov”, 2005.
24. Sarancev N. V. Bol’shevistskaja vlastvujushhaja jelita: vozniknovenie, stanovlenie, transformacija. 1900–1939. Istoriko–sociologicheskie aspekty. – Saratov: SGSJeU, 2001. – 260 s.
25. Sarancev N. V. Bol’shevistskaja partijno–politicheskaja jelita: Vozniknovenie, stanovlenie, transformacija: nachalo 1900–h – konec 1930–h gg.: Spec. 07.00.02.: Avtoref. dis. ... dok. ist. nauk. – Saratov, 2002.
26. Zhukov Ju. N. Tajny Kremlja. Stalin, Molotov, Berija, Malenkov. – M.: Terra – Knizhnyj klub, 2000. – 686 s.

27. Medvedev R. A. Okruzenie Stalina. – M.: Molodaja gvardija, 2006. – 519 s.
28. Hlevnjuk O. V., Gorlickij J. Holodnyj mir. Stalin i zavershenie stalinskoj diktatury. – M.: ROSSPJeN, 2011. – 231 s.
29. Naumov L. A. Stalin i NKVD. – M.: Jauza: Jeksmo, 2007. – 540 s.
30. Poljanskij A. Ezhov. Istorija “zheleznogo” stalinskogo narkoma. – M., 2001.
31. Sokolov B. V. Narkomy terrora. Oni tvorili istoriju krov’ju. – M.: Jauza: Jeksmo, 2005. – 510 s. – (Vozhdi v zakone).
32. Suhomlinov A. V. Kto vy, Lavrentij Berija? – M., 2003.
33. Pechjonkin A. A. Vysshij komandnyj sostav Krasnoj Armii nakanune i v gody Vtoroj mirovoj vojny: Avtoref. dis. ... dokt. ist. nauk. – M., 2003.
34. Ajrapetov V. A. Jevojlucija korpusa pervyh sekretarej GK i RK VKP(b) / KPSS (Tambovskaja oblast’, 1945–1982 gg.): Avtoref. dis. ... kan. ist. nauk. – Tambov, 2010.
35. Gaman–Goluvina O. V. Regional’nye jelity Rossii: personal’nyj sostav i tendencii jevoljucii. – M.: Izd–vo RAGS, 2005.
36. Kalinina O. N. Formirovanie i jevoljucija partijno–gosudarstvennoj nomenklatury Zap. Sibiri v 1946–1964 gg.: Avtoref. dis. ... kan. ist. nauk. – Novosibirsk, 2007.
37. Koldushko A. A. Kadrovaja revoljucija v partijnoj nomenklature na Urale v 1936–1938 gg.: Avtoref. dis. ... kan. ist. nauk. – Perm’, 2006.
38. Konovalov A. B. Partijnaja nomenklatura Kuzbassa v gody “poslevoennogo stalinizma” i “otpepli” (1945–1964). – Kemerovo, 2005.
39. Konovalov A. B. Formirovanie i funkcionirovanie nomenklaturnyh kadrov organov VKP(b) – KPSS v regionah Sibiri (1945–1991): dis. d–ra ist. nauk. – Kemerovo, 2006. – 744 s.
40. Mohov V. P. Regional’naja politicheskaja jelita Rossii (1945–1991): monografija. – Perm’: Permskoe knizhnoe izdatel’stvo, 2003. – 238 s.
41. Mohov V. P. Nomenklatura: social’naja gruppa ili social’nyj institut? // Sociologija. – 2007. – № 1.
42. Petrov N. V., Skorin K. V. Kto rukovodil NKVD v 1934–1941 gg. – M., 1999.
43. Petrov N. V. Kto rukovodil organami bezopasnosti v 1941–1954 gg. Spravochnik. – M., 2010.
44. Stoljarov K. A. Palachi i zherty: [Repressii 30–40–h gg. v SSSR / Komment. A. F. Katuseva]. – M.: OLMA – press, 1997. – 362 s.
45. Naumov L. A. Bor’ba v rukovodstve NKVD v 1936–38 gg. – M., 2007.
46. Romanovskij N. V. Ljudi Stalina: jetjud k kollektivnomu portretu // Otechestvennaja istorija. – 2000. – № 4. – S. 65–76.
47. Pihoya R. Moskva. Kreml’. Vlast’: Sorok let posle vojny. 1945–1985. – M.: AST. Rus’–Olimp, Astrel’, 2007. – 715 s.
48. Davydov Ju. N. Maks Veber i sovremennaja teoreticheskaja sociologija. – M.: “Martis”, 1998.
49. Kaz’mina M. V. Otechestvennaja istoriografija vt. pol. 1980–h gg. – nachala XXI v. o politicheskoi i social’no–jekonomicheskoi modeli razvitija SSSR 1930–h godov / Margarita Vasil’evna Kaz’mina. – Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 2006. – 200 s.

Terletskaia I. V., Ph.D., associate professor; Associate Professor of Philosophy and Social Sciences, Kyiv National Trade and Economic University (Ukraine, Kiev), iterlets@mail.ru

Modern Russian historiography of political and state nomenclature the period of Stalinism

The article is devoted to analysis of the modern historiographical process to study of the nomenclature the period of Stalinism in Russia. Author considers following questions: revealing activity of political and state nomenclature; interpretation of definitions “nomenclature”, “political elite” and “totalitarian bureaucracy” in the historiography.

Author is used methods of historiographical analysis and historiography generalizes in this article.

Resume. Problem of nomenclature period of Stalinism is a complex and interdisciplinary one. It is worked at by both historians and politicalologies and sociologies. Attention is paid to scientific discussions on this topic, the diversification subjects of investigations, the using new conceptions, methods of investigations, and the marks of the nomenclature. The phases and theoretic–methodological approaches in studies of Russian scientists were outlined; the peculiarities of this approaches and the extent of clarification during each period are observed.

Keywords: *baurocrata, historiography, nomenclature, political elite, Stalinism.*

Терлецкая И. В., кандидат исторических наук, доцент; доцент кафедры философских и социальных наук, Киевский национальный торгово-экономический университет (Украина, Киев), iterlets@mail.ru

Современная российская историография партийно-государственной номенклатуры периода сталинизма

Проанализирован современный историографический процесс изучения в России номенклатуры периода сталинизма. Автор рассматривает следующие вопросы: освещение деятельности партийно-государственной номенклатуры; интерпретации в историографии дефиниций “номенклатура”, “политическая элита”, “тоталитарная бюрократия”.

Автор использовал в статье методы историографического анализа и историографического синтеза.

Выводы. Проблема номенклатуры периода сталинизма является комплексной и междисциплинарной. Над ней работают как историки, так и политологи, социологи. Обращено внимание на научные дискуссии вокруг этой темы, расширение тематики исследований, использование новых концепций, методов исследований, оценок номенклатуры. Определены этапы, теоретико-методологические подходы в исследованиях российских учёных, прослеживаются особенности этих подходов и степень изучения вопросов в каждом из периодов.

Ключевые слова: бюрократия, историография, номенклатура, политическая элита, правящий класс, сталинизм.

* * *

УДК 930.2:316.4.063.79(477)

Ярошенко С. О.
магістр історії, Чорноморський
державний університет ім. Петра Могили
(Україна, Миколаїв), gubakysimo@mail.ru

УКРАЇНЦІ У РАДЯНСЬКИХ ТАБОРАХ (1930–1950–ТІ РР.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Відкриття нових документальних комплексів з історії СРСР у 1980–2000-х рр. стало підрунтям для написання праць щодо репресій та табірної системи.

Метою автора статті є детальний аналіз напрацювань сучасних українських, російських та зарубіжних дослідників щодо причин та умов перебування українців у таборах і діяльності ГУЛАГу на території України; визначення ключових питань, на які звертають увагу автори при вивченні даної проблематики.

Методологія дослідження базується на сукупності загальнонаукових та історичних принципів (об'єктивності та історизму) і методів наукового пізнання (порівняльно-історичний, структурно-функціональний, синхронний, біографічний, статистичний, структурно-типологічний) в їх взаємозв'язку.

Таким чином, українські дослідники звертають увагу на процес нарощування репресивного механізму відривання українців у табори в результаті суцільної колективізації, масових репресій кінця 1930-х рр., переслідування національної інтелігенції, придушення патріотичного руху спротиву. Російські вчені акцентують увагу на статистичних відомостях про чисельність і склад ув'язнених, господарській діяльності в окремих підрозділах таборів, ефективності використання примусової праці. Натомість, зарубіжні дослідники вивчають систему спротиву в таборах, жахливимуювтримання і масову загибель в процесі праці.

Ключові слова: ГУЛАГ, історіографія, українці, СРСР, репресії, примусова праця.

До недавнього часу проблема примусової праці не вивчалася у вітчизняній історіографії. У другій половині 1980-х рр., у зв'язку з більшим доступом до раніше закритих архівних матеріалів, до цієї теми звернулися публіцисти, вчені через зростання зацікавленості до долі репресованих, тому автор намагався з'ясувати основні напрямки наукових досліджень сучасних українських та закордонних дослідників.

В українській історіографії даної тематики стосуються дослідження В. Даниленко, Г. Касьянова та С. Кульчицького, які у монографії “Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр.” подали детальний аналіз процесу нарощування репресій, формування командно-адміністративної економіки, що стало підрунтям для формування сталінізму і знищення класових ворогів шляхом їх експлуатації у нестерпних умовах [8].

Ю. Шаповал вказав на справу СВУ 1930 р. як відправну точку репресій в Україні, утвердження сталінізму,

автор також звертає увагу на трагічну долю Миколи Скрипника, Сергія Єфремова, Олександра Шумського [24].

І. Білас, досліджуючи репресивно-каральну систему 1917–1953 рр., перерахував наймасовіші кампанії, жертвами яких стали мільйони: суцільна колективізація, штучно створені голодомори, масові репресії кінця 1930-х рр., переслідування національної інтелігенції, придушення патріотичного руху спротиву, знищення Української греко-католицької церкви, примусові депортації корінного населення, постійний політичний, економічний, ідеологічний тиск [2]. М. Бугай також на основі широкої документальної бази відтворив картину депортацій у 1939–1941 рр., за його підрахунками чисельність виселених досягла 10% населення [4; 5].

Г. Гайовий відобразив реалії соловецьких таборів, де у 1930-х рр. було зібрано цвіт української інтелігенції і масово розстріляно у Медвеж'єгорську [6]. У даному ракурсі О. Рубльов дослідив долю західноукраїнської інтелігенції у таборах ГУЛАГу у 1930-ті рр., визначивши, що інтелігенція працювала як і всі інші, але незважаючи навіть на звернення до наркома внутрішніх справ та особисто до Й. Сталіна їм не зменшували терміни ув'язнення і забороняли займатися науковою роботою [20].

В. Нікольський на основі архівних даних подав статистичні відомості репресованих по областях, простежив наростання цього процесу протягом 1937–1938 рр., особливу увагу звернув на репресії “за лімітами” [17]. Крім цього, М. Шитюк відобразив усі процеси репресивної кампанії 1920–50-х рр., обмеживши територіальні рамки до масштабів Півдня України [25].

Л. Бондарук звернула увагу на процес деформації табірної економіки та участь українців у масових повстаннях у “Степлагу”, на Воркуті, у Казахстані, детально описавши у них участь націоналістів із Прибалтики та Західної України, які при масовому скупченні у межах окремого табору могли вести серйозну агітацію та саботувати трудові роботи [3]. Р. Подкур описав організацію дитячих таборів, причому вказав на те, що на них також поширювалися плани виробництва товарів у мирний час та військового спорядження і боєприпасів у роки Великої Вітчизняної війни, а, отже, при плановому господарстві говорити про дотримання умов безпеки та розпорядку роботи не доводиться [18]. О. Потильчак звернув увагу на реорганізацію стаціонарних таборів на території України у 1946–1950 рр., зазначивши, що основний контингент ув'язнених був із військовополонених німців, а перекидання робочих сил здійснювалось у зв'язку з завершенням будівництва підприємств та доріг. Ліквідація табірних відділень розпочалася у 1947 р., оскільки, до того часу, економічний ефект почав зменшуватися через скупчення хворих та інвалідів, до того ж, значним був тиск іноземних держав [19].

У російській історіографії одним із перших на рубежі 1980–90-х рр. до вказаної теми звернувся В. Земсков, увагу якого привернув демографічний аспект репресій. Почалися публікації раніше невідомих документів на гулагівську тематику, в тому числі статистичні відомості про чисельність і склад ув'язнених, господарську діяльність в окремих підрозділах таборів, економічних функціях ГУЛАГу, про використання примусової праці в різних галузях промисловості та